

SOCIOLOŠKI VIDIKI FENOMENA NOVEGA OČETOVSTVA: PRIMER OČETOVSTVA IN STARŠEVSTVA V LEZBIČNIH DRUŽINAH¹

»Gejevske in lezbične družine so tu; vse naše družine so queer; navadimo se že na to!«² (Judith Stacey, 1996)

Povzetek. Fenomen novega očetovstva se ne odvija zgolj v kontekstu moderne nuklearne – heteroseksualne – družine, temveč se, v kontekstu siceršnjih poznomodernih sprememb zasebnosti, razširja tudi na druge načine družinskega življenja. Naša teza je, da se bistvene inovacije v očetovskih identitetah, vlogah in praksah bolj kot v sami heteroseksualni nuklearni družini dogajajo izven »klasične« očetovske vloge, znane v modernosti. Prav družine, ki ne temeljijo na heteroseksualni organizaciji partnerstva, so tiste, ki najbolj radikalno redefiniirajo moderno očetovstvo. V članku se osredotocamo na sociološko analizo različnih vidikov redefiniiranja očetovstva in starševstva v lezbičnih družinah. Prav te oblike družinske organizacije skupaj z gejevskimi družinami veljajo za radikalni izziv heteroseksualnim normam glede starševskih vlog in identitet, saj podirajo tradicionalno razumevanje družine in heteroseksualnega monopola nad reprodukcijo. Sociološka analiza redefiniiranja očetovstva zajema več vidikov fenomena očetovstva in očetovanja: proces in razlogi odločanja o ne/znanem očetu (biološke, socialne in kulturne podstati odločitev), oblikovanje starševanja v vsakdanjem življenju in vloga očeta, vprašanja v zvezi z vzgojo otrok v gejevskih in lezbičnih družinah ter aktualna razprava o perspektivah v raziskovanju gejevskega in lezbičnega starševstva.

* Doc. dr. Alenka Švab, predavateljica in raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani in Fakulteti za humanistične študije, Univerza na Primorskem.

¹ Članek je nastal v okviru aplikativnega projekta »Novi trendi v starševstvu – analiza očetovstva ter predlogi za izboljšave družinske politike na tem področju« (2004–2008; FDV, Center za socialno psihologijo; nosilka dr. Tanja Rener; financirja Agencija za raziskovalno dejavnost RS in Urad RS za enake možnosti).

² »Gay and lesbian families are here; all our families are queer; let's get used to it!« Priredba znane slogana Queer Nation »We're here. We're queer. Get used to it.«

Ključne besede: *novo očetovstvo, očetovanje, moderna nuklearna družina, gejevske in lezbične družine, istospolno starševstvo, izvirne lezbične družine.*

Uvod

Fenomen novega očetovstva³ se v družboslovju največkrat analizira v kontekstu aktivnega očetovanja – večjega in aktivnejšega sodelovanja moških v družinskem delu nasploh ter še posebej v negi in skrbi za otroke. Teoretske in empirične analize se osredotočajo predvsem na heteroseksualno družino, bodisi v kontekstu obstoječe družine heteroseksualnega para z otroki bodisi v kontekstu družinskega življenja in družinskih razmerij po razvezi, v enostarševskih družinah ter v heteroseksualnih reorganiziranih družinah; pogosto se pojavlja tudi v študijah o družinski in socialni politiki, kjer ne gre spregledati tudi interesa oblikovalcev družinskih politik po spodbujanju očetov k aktivni vlogi z ukrepi politik enakih možnosti, usklajevanja dela in družine ter še posebej (finančni) skrbi za otroke po razvezi (t. i. razprava »cash and care«) (Hobson, 2002).

V pričujočem članku puščamo te razprave ob strani in se lotevamo fenomena novega očetovstva iz povsem drugega zornega kota. Po našem mnenju se novo očetovstvo ne odvija zgolj v kontekstu moderne nuklearne – heteroseksualne – družine (heteroseksualnega para z otroki), temveč se, v kontekstu siceršnjih poznomodernih sprememb zasebnosti, razširja tudi na druge načine družinskega življenja. V tem kontekstu je aktivno očetovanje pravzaprav le en segment širšega poznomodernega fenomena t. i. novega očetovstva. Naša teza je, da se bistvene inovacije v očetovskih identitetah, vlogah in praksah bolj kot v sami heteroseksualni nuklearni družini dogajajo izven »klasične« očetovske vloge v modernosti. Bolj radikalne spremembe se odvijajo v razvijanju novih, inovativnih starševskih praks, očetovanju izven/preko nuklearne družine, v oblikovanju raznolikih očetovskih identitet, v razvijanju novih pomenov očetovstva in tudi materinstva. Prav družine, ki ne temeljijo na heteroseksualni organizaciji partnerstva, so po našem mnenju tiste, ki najbolj radikalno redefinirajo moderno očetovstvo. Istospolno usmerjeni pari oz. posamezniki in posameznice, ki se odločajo za starševstvo oz. ustvarjanje družine, imajo edinstveno vlogo v radikalnem pre-

³ V tem članku ločimo med dvema konceptoma: očetovstvom in očetovanjem. Očetovstvo (fatherhood) se nanaša na (skrbstveno, vzgojno itn.) vlogo, ki jo ima, oblikuje in igra moški kot biološki ali socialni starš (na očetovstvo kot vlogo se navezujejo različne očetovske identitete); očetovanje (fathering) pa so vse (skrbstvene, vzgojne itn.) prakse izvajanja te očetovske vloge. Očetovstvo in očetovanje pojmujejo iz socialnokonstruktivistične perspektive kot izraza za kulturno, socialno, zgodovinsko variabilne fenomene, prakse, vloge in identitete. Podobno ločimo tudi med materinstvom (motherhood) in materinjenjem (mothering) ter med starševstvom (parenthood) in starševanjem (parenting).

meščanju pomenov starševstva, očetovstva in materinstva ter v oblikovanju novih starševskih vlog. Proces redefiniranja očetovstva poteka pod vplivom več dejavnikov: zmanjševanje vpliva družbenih norm na zasebnost, intimnost in kreiranje družinskega življenja, razvoj in dostopnost umetnih reproduktivnih tehnologij ter pravna ureditev te dostopnosti, generično prestrukturiranje zasebnosti, družinska pluralizacija, spremembe v vrednotah glede spolnih vlog in tudi naraščajoče družbeno sprejemanje istospolno usmerjenih, istospolnih partnerstev in družin.

V članku se osredotočamo na sociološko analizo različnih vidikov redefiniranja očetovstva in starševstva v *lezbičnih družinah*. Prav te oblike družinske organizacije skupaj z gejevskimi družinami (ki pa na tem mestu niso predmet analize) veljajo za radikalni izziv heteroseksualnim normam glede starševskih vlog in identitet, saj podirajo tradicionalno razumevanje družine in heteroseksualni monopol nad reprodukcijo. Lezbične družine rušijo ter na novo gradijo sorodstveni in družinski sistem, ki je do današnjega časa počival na heteroseksualnosti ter na heteronormativnosti širše družbe. Analiza zajema več vidikov fenomena očetovstva in očetovanja predvsem v primeru *izvornih lezbičnih družin*⁴: proces in razlogi odločanja o ne/znanem očetu (biološke, socialne in kulturne podstati odločitev), oblikovanje starševanja v vsakdanjem življenju in vloga očeta, vprašanja v zvezi z vzgojo otrok v gejevskih in lezbičnih družinah ter aktualno razpravo o perspektivah v raziskovanju gejevskega in lezbičnega starševstva.

Poznomoderni družinski trendi – *družine po izbiri*⁵

Poznomoderni trendi pluralizacije družinskega življenja zajemajo raznolike način organizacije družinskega življenja ter starševstva, vanje vključujemo tudi t. i. »gayby boom« (Dunn, 2000: 12). Istospolni pari ter tudi samski geji in lezbijke se namreč vedno pogosteje odločajo za starševstvo in družinsko življenje, in nekateri jim v tem pogledu dodeljujejo »pionirsko vlogo« (Stacey, 2006) v transgresiji heteroseksualnega starševstva in oblikovanja različnih novih načinov družinske organizacije. Z odločitvijo za starševstvo ne podirajo le konvencionalnih definicij starševstva, očetovstva in materinstva, ampak tudi norme, ki jih ustvarja sama gejevska in lezbična kultura (Stacey, 2006: 30).

⁴ Z izrazom »izvorne lezbične družine« mislimo na tiste lezbične družine, v katerih se je otrok rodil ali pa ga je lezbijka oz. lezbični par posvojil/a (otrok torej od rojstva ali pa od zgodnjega otroštva živi v lezbični družini), s čimer jih ločimo od »reorganiziranih lezbičnih družin«, v katerih otroci izvirajo iz pretekle heteroseksualne zveze ene ali obeh partnerk. Za prvi tip družine zasledimo tudi izraz »načrtovane lezbične družine« (planned lesbian families) (Golombok, 2000: 56).

⁵ Prim. families of choice, elective families (Weston, 1991; Weeks, Donovan, Heaphy, 1999 a). Izraz »družine po izbiri« se v družboslovju vedno pogosteje uporablja kot oznaka za vse načine družinskega življenja, ki odstopajo od moderne heteroseksualne nuklearne družine.

Družine po izbiri (Weston, 1991; Weeks, Donovan, Heaphy, 1999 a) družinsko institucijo spreminjajo *strukturno* na dveh ključnih oseh, na povezavi starševskih vlog s spolnimi vlogami ter na osi spolne usmerjenosti. *Binarno razumevanje starševstva* (starša sta oče in mati) se razširja (staršev je lahko več), vzpostavljajo se nova razmerja med biološkimi in socialnimi starši, med starši in prijatelji, bivšimi partnerji ter izvornimi družinami (Donovan, 2000: 155), s čimer izvajajo »družinske prakse« (Morgan, 1999), ki so v preteklosti ekskluzivno pripadale heteroseksualni nuklearni družini. Istospolna partnerska razmerja torej nastajajo in se ohranjajo izven konvencionalnih institucionalnih in pravnih podpornih sistemov in struktur, zato je manj verjetno, da bodo oblikovala tradicionalne vzorce, za katere so značilne vnaprej določene obveznosti, dolžnosti in zavezanosti (Weeks, Heaphy, Donovan, 1999 b: 306). Geji in lezbijke razširjajo pomene družine tudi v tem, da v njihovem razumevanju družine otroci ne nastopajo kot nujni pogoj, hkrati pa se družinska razmerja razširjajo tudi na prijatelje. Poudarek je na možnosti izbire, zavezanosti, prijateljstvu (Weeks, Donovan, Heaphy, 1999 a).

Lezbične družine – redifinicija očetovstva

Možnosti ustvarjanja družinskega življenja, ki ga prinaša zmanjševanje vpliva družbenih konvencij na vsakdanje življenje oz. na zasebnost, vključujejo tudi razširjanje socialnih pomenov očetovstva in starševanja, še posebej v primeru redefiniranja očetovske vloge in družinskih razmerij ter komunikacij po razvezi ter v primeru reorganiziranja družin, ko se pojavijo nove oblike socialnega očetovstva in očetovanja. Lezbične družine tukaj redefiniirajo očetovsko vlogo na primer pri vprašanju dejanske prisotnosti oz. vpletenosti očeta darovalca sperme v družinsko življenje oz. v vzgojo ter nego otrok v vsakdanjem življenju. Dunne imenuje ustvarjanje takšnih novih starševskih razmerij reflektivni projekt *par excellence* (2000). Če je v moderni heteroseksualni nuklearni družini vloga očeta opredeljena z odgovornostjo za materialno preskrbo družine in z modelom moške spolne vloge, vedno pa tudi z odsotnostjo, distanco ali pa vsaj z manjšo vpletenostjo v skrb za otroke v primerjavi s partnerko oz. materjo otrok, se v lezbičnih družinah očetovska vloga simbolno in praktično razširja in ne oži ali ukinja, kot je pogosto izraženo v konzervativnih pogledih na lezbično starševstvo. Tiste lezbijke, ki imajo otroke iz preteklih heteroseksualnih zvez, podobno kot heteroseksualni razvezani starši, oblikujejo in sodoločajo (nova) starševska razmerja v kontekstu procesa reorganiziranja družine in družinskih razmerij. Bolj radikalna redifinicija očetovstva ter določanje starševskih razmerij pa poteka pri izvornih lezbičnih družinah, npr. lezbičnih parih, ki se odločajo za otroka z uporabo sperme znanega ali neznanega darovalca. Lezbijke oz. lezbični pari v tem primeru po eni strani reflektirajo obstoječe dominantne diskurze oče-

tovstva, ki določajo njihova razmišljanja pri odločanju o starševstvu, o očetovstvu (npr. o izbiri ne/znanega darovalcu), po drugi strani pa imajo tudi subverzivno vlogo, saj te diskurze opredelijo na novo, v kontekstu lezbičnega starševstva, oz. ustvarjajo nove pomene in prakse očetovanja, starševstva, družinskih razmerij. Ch. Donovan identificira tri vidike premeščanja pomenov starševstva in očetovstva v lezbičnih družinah: prvo je razločevanje med biološkim in socialnim očetovstvom; druga je ločitev starševanja od prevladujočih socialnih pomenov spola in tretja je ločitev materinjenja in očetovanja od ideje skupnega prebivališča (Donovan, 2000: 150), čeprav slednji vidik ni značilen le za lezbične družine, ampak tudi za enostarševske in reorganizirane družine. Dodali bi lahko še četrto dimenzijo: podiranje binarnega pojmovanja starševstva, ki je v moderni heteroseksualni družini definirano z biološkima vlogama očetovstva in materinstva, v lezbičnih družinah (in seveda tudi v heteroseksualnih organiziranih) pa se razširja na vključene socialne starše. Ker materinska vloga ni več vezana na seksualno razmerje z očetom, kot je bila pri razvezanih, se podre tudi družbena konvencija o družini kot (neo)lokalni rezidenčni enoti. Ločnica med biološkim in socialnim starševstvom se ustvarja že na ravni odločitve o tem, ali bo biološki oče otroka znan ali ne. Če je darovalec sperme znan, je lahko opredeljen bodisi zgolj v biološkem smislu – kot biološki oče, ki pa ne igra svoje socialne vloge očeta – torej ni vključen v starševanje, bodisi kot znani darovalec sperme prevzame tudi aktivno očetovsko vlogo.

Znani ali neznani oče – kulturni vplivi, subjektivne odločitve lezbičnih parov

Dejavniki pri odločanju za znanega ali neznanega darovalca sperme so lahko raznoliki. Raziskava, opravljena med lezbijkami, ki so se odločile za biološko starševstvo s pomočjo ne/znanega darovalca na Švedskem in Irskem, je pokazala, da odločitve o tem, ali bodo izbrale znanega ali neznanega darovalca ter posledično, kakšna bo vloga očeta otroka v starševanju, niso le subjektivne, ampak so tudi socialno in kulturno umeščene (Ryan-Flood, 2005), odločitev za ne/znanega darovalca ima lahko na Irskem povsem drugačno kulturno podstat kot na Švedskem. Odločitve lezbijk izražajo vsaj dvoje: pomembnost, ki jo pripisujejo biološkemu vidikom starševstva oz. biološki povezanosti otroka s starši, ter drugič, pomembnost, ki jo posledično dajejo stopnji vpletenosti darovalca v starševanje. Lezbijke na Švedskem so se, prvič, bolj odločale za znanega darovalca kot lezbijke na Irskem, drugič, lezbijke na Švedskem so znanega darovalca v več primerih razumele tudi kot vpletenega očeta. Na Irskem je odločitev za znanega darovalca bolj utemeljena v ideji o biološki povezanosti med staršem (očetom) ter otrokom. V večini irskih primerov so se lezbijke odločile za nevpletenega (a zna-

nega) darovalca, ki se je strinjal, da njegova identiteta ostane za otroka neznanina in se razkrije le v primeru, če bi otrok želel kasneje v svojem življenju izvedeti, kdo je njegov oče oz. bi želel z njim vzpostaviti stike. Tu je očetova vloga torej pogojena z idejo o genetskem izvoru otroka, medtem ko aktivna očetovska vloga ni razvita. Poudarjena je torej le biološka vloga, ne pa tudi socialna. Podobne podatke navaja Ch. Donovan za Anglijo: v lezbičnih družinah, ki se za starševstvo odločajo s pomočjo samooploditve (self-insemination), je očetovanje pogosto razumljeno primarno kot biološko razmerje, ki se povezuje s preteklostjo, izvorom oz. pripadnostjo otroka (Donovan, 2000: 157). Tudi tu je torej poudarjen biološki vidik očetovstva. Po drugi strani pa je v lezbičnih družinah na Švedskem večji poudarek na socialnih vidikih očetovske vloge v starševanju, saj so lezbijke iz omenjene raziskave znanega darovalca razumele tudi kot aktivnega očeta (Ryan-Flood, 2005).

Razlike v odločitvah glede razkritja informacije o biološkem izvoru otroka se kažejo tudi na osi razlik v spolni usmerjenosti staršev – med lezbičnimi pari in heteroseksualnimi pari. Raziskava na Nizozemskem je pokazala, da so lezbični starši bolj odprti kot heteroseksualni, ko gre za razkritje informacije o tem, kako je bil otrok spočet. Skoraj vsi lezbični pari, ki so se odločili za umetno inseminacijo s spermo darovalca, so otroku povedali za ta postopek, medtem ko med heteroseksualnimi pari te informacije ni razkril otroku skoraj nihče (Golombok, 2000: 57). Seveda tudi tu ne moremo spregledati socialne in kulturne pogojenosti odločitev staršev o razkritju tovrstne informacije otroku. Domnevamo lahko, da bi bile v primerjalni medkulturni perspektivi opazne razlike tudi med lezbičnimi starši, odvisno od stopnje liberalnega oz. konzervativnega odnosa do istospolno usmerjenih, stopnje homofobije ter nasilja nad geji in lezbijkami. Večjo odkritost pri razkrivanju informacije o biološkem starševstvu otroka pri lezbičnih parih v primerjavi s heteroseksualnimi gre pripisati tudi dejstvu, da imajo razlogi za takšne odločitve povsem različna, tudi socialno pogojena ozadja. Lezbične matere se zaradi odsotnosti očeta bolj eksplicitno soočajo z dejstvom, da je otroku treba razkriti informacijo o njegovem biološkem očetu, kot pa heteroseksualni pari, ki lahko to informacijo otroku tudi prikrijejo. Po drugi strani so lahko odločitve heteroseksualnih parov, da informacijo o biološkem izvoru otroku prikrijejo, motivirane z *latentnimi pritiski družbe skozi favoriziranje biološkega starševstva* pred oblikami socialnega starševstva.

Družinska razmerja – vpletenost očeta v vsakdanjem življenju

Oblike organiziranja starševstva v vsakdanjem življenju lahko v lezbičnih družinah potekajo na različne načine, saj je »predobstoječih predpostavk o tem, kako se bodo starši vedli, zelo malo, predvsem pa imajo majhen vpliv tiste, ki so tradicionalno pripete na razumevanje spola« (Donovan, 2000:

157). Oblika oz. način organizacije starševstva je odvisna na primer od tega, kako je opredeljeno razmerje med biološkim in socialnim materinstvom. V lezbični partnerski zvezi lahko obe partnerki prevzemata vlogo matere, predvsem zato, ker se prakse, ki jih v vsakdanjem življenju obe izvajata, osredotočajo na fizično in emotivno skrb za otroka ter na odgovornost za otroka. G. A. Dunne, ki je opravila raziskavo o delitvi dela v lezbičnih družinah v Angliji, ugotavlja, da je tu družinsko delo bolj enakomerno porazdeljeno med partnerkama, kot pa to velja za heteroseksualne pare. Prav zaradi odsotnosti pričakovanih glede spolnih vlog je tu več možnosti za radikalno fleksibilnejši pristop k deljenemu starševstvu (Dunne, 1999). Prav iz istega razloga je več tudi možnosti za nove oblike starševskega razmerja med biološkima materjo in očetom, saj to ne počiva več na tradicionalnem (v heteroseksualnosti utemeljenem) razumevanju starševskih vlog kot komplementarnih in hkrati nasprotujočih si.

V odločitvah za znanega darovalca in posledično v določanju stopnje socialnosti očetovstva se navajata dva poglobljena razloga. Prvi je povezan z izraženo pomembnostjo, da je v otrokovem življenju prisotna oseba, ki je otroku vzor za moško spolno vlogo (o čemer podrobneje govorimo v nadaljevanju članka). V švedsko-irski raziskavi so švedske lezbijke, ki so se odločile za znanega darovalca, sicer izpostavile, da lahko to vlogo igra katerikoli moški v otrokovem življenju, vendar so izrazile željo, da je to otrokov biološki oče, ker naj bi bilo lažje izvedljivo, da to vlogo igra on (Ryan-Flood, 2005). Drugi razlog pa je izražen v razumevanju odločitve za znanega darovalca kot praktično sinonimne z aktivno starševsko vlogo. V odločitvah švedskih lezbijk za znanega darovalca torej prevladuje argument o aktivni vlogi očeta otroka.

Med prednostmi vključevanja darovalca v starševanje navajajo lezbične matere še druge prednosti, ki niso neposredno povezane z otrokom. Švedske lezbične matere, ki so se odločile za aktivno vlogo otrokovega očeta v starševanju, so poleg prednosti takšnega starševanja za otroka razumele tudi kot nekakšno osebno prednost. Delitev starševskih aktivnosti z darovalcem – otrokovim očetom – lezbičnim parom omogoča, da več časa preživijo skupaj tudi brez otrok in tako usmerjajo več energije v sam partnerski odnos ter v druge osebne interese in aktivnosti (Ryan-Flood, 2005: 197–198).

Vendar pa pričakovana aktivna vloga darovalca očeta v starševanju ni nujno samo pozitivna. Tretji od staršev (oče) vnaša v družinska razmerja tudi dodatno kompleksnost. Usklajevanje starševanja in z njim povezanih interesov vseh vključenih staršev je lahko zelo zahtevno predvsem v smislu vzpostavljanja in vzdrževanja komunikacij in pogajanj med biološkim očetom in materjo ter tudi med njo in njeno partnerko, torej med biološko in socialno materjo otroka (Donovan, 2000: 155; Ryan-Flood, 2005: 198). V tem kontekstu so irske lezbijke iz švedsko-irske raziskave izrazile tudi zaskrblje-

nost, da bi darovalec oče postal preveč vpleten in bi v primeru zahteve po skrbništvu imel večje pravne prednosti zaradi heteroseksualne usmerjenosti (Ryan-Flood, 2005: 199), angleške lezbijke pa so izpostavile, da bi tretji od staršev (torej biološki oče otroka) zaradi vprašanja starševstva lahko ogrozil partnersko razmerje med obema materama (2000: 158). Lezbične matere se skupaj z očetom otroka znajdejo na povsem novem, družbeno nedefiniranem terenu, kjer je ustvarjanje novih pravil starševanja po eni strani osvobojanje od obstoječih, na heteroseksualno starševstvo vezanih pravil, po drugi strani pa je to časovno in energetsko investiranje v kreiranje novih starševskih razmerij zelo zahtevno. Morda je treba izpostaviti še to, da sam proces ustvarjanja novih starševskih vzorcev, praks in identitet ne predpostavlja popolne odsotnosti vpliva razumevanja in pomenov, ki so sicer vezani na heteroseksualno starševstvo. Bojazen, ki jo na primer izražajo angleške lezbične matere, pred tem, da bi partnersko razmerje zaradi starševstva ogrozil biološki oče otroka, izraža med drugim tudi latentno predpostavko o starševstvu kot binarni vlogi, torej vlogi, ki naj jo igrata le dva starša (v primeru heteroseksualnega starševstva oče in mati, v primeru lezbičnega pa dve materi) ali pa kvečjemu eden (v primeru enostarševske družine). Uveljavljanje starševskega razmerja kot razmerja treh staršev ali več pa je v zahodnih družbah še vedno »fenomen v nastajanju«, ki pa je vendarle vedno bolj pogost, tudi zaradi razvez in pa reorganiziranja družin.

Pogosto razširjena oblika starševanja med lezbičnimi in gejevskimi družinami je *sostarševanje* (co-parenting) z drugim gejevskim oz. lezbičnim parom. Tako švedsko-irska (Ryan-Flood, 2005) kot angleška raziskava (Donovan, 2000) sta pokazali, da se lezbijke pogosto odločajo za darovalca sperme, ki je gej. Med razlogi za to odločitev so udeleženske navajale skupno zgodovino zatiranja na podlagi homofobične diskriminacije ter prepričanje, da so geji kot očetje bolj zavezani otroku, bolj zanesljivi in vredni zaupanja kot pa heteroseksualni moški (Ryan-Flood, 2005: 99; Donovan, 2000: 158–159). Pri slednjih so irske lezbijke izrazile tudi bojazen, da bi izgubili zanimanje za otroka (Ryan-Flood, 2005: 99). Geji naj bi bili kot očetje tudi boljši vzor moškosti za otroke (Donovan, 2000), saj podirajo hegemonске nocije moškosti, kar navajajo kot prednost v starševanju (Ryan Flood, 2005). Po drugi strani so irske lezbične matere kot negativni vidik izbire geja za darovalca sperme izrazile njegovo ranljivost v sodnih postopkih glede skrbništva (Ryan-Flood, 2005: 99). Gejevski darovalci so izrazili prepričanje, da njihova odločitev za darovanje sperme pomeni solidarnost z lezbijkami in pripravljenost pomagati, da si ustvarijo družino, hkrati pa tudi možnost, da sami postanejo očetje (Donovan, 2000: 159).

Radikalno premeščanje pomenov očetovstva v kontekstu lezbičnih družin se kaže tudi v razmerju med očetom in otrokom, saj so možnosti, da ga oba razumeta bolj fleksibilno, večje. Očetovstvo je v lezbičnih družinah

opredeljeno predvsem s *praksami* starševanja in ni razumljena kot *vloga*, ki bi jo oče imel nasproti ali pa komplementarno z biološko materjo, torej v tradicionalnem pomenu heteroseksualnega starševstva. V tistih lezbičnih družinah, kjer je darovalec vpleten v starševanje, se beseda »oče« uporabljala le kot izraz, s katerim se loči od obeh mater, ne pa toliko za razločevanje vlog, ki ju on kot oče in biološka mati imata. Če je oče vključen v starševanje, se izvajanje skrbstvenih praks bistveno ne razlikujejo od materinih (Donovan, 2000: 159).

Odraščati v lezbični družini

Nasprotniki lezbičnih družin kot argument najpogosteje navajajo domnevno negativne posledice odraščanja v lezbični družini za psihološki oz. osebnostni razvoj otroka. Izhodišče tovrstne argumentacije je teorija modelov spolnih vlog oz. znotraj nje teza o nujnosti prisotnosti moškega kot vzora za spolno vlogo. Tu izstopata dve vrsti argumentov, ki si pravzaprav nasprotujeta. Poleg zaskrbljenosti nad tem, da otrok v lezbičnih družinah nima (dovolj) stikov z očetom, se pojavlja tudi argument, da je za otroka škodljivo tudi, če ima preveč izkušenj z očetovstvom, na primer v primeru sostarševanja v gejevskih in lezbičnih družinah (Stacey, Davenport, 2000: 357). Takšni argumenti niso novi in se pojavljajo vselej, ko gre za govor o družinski obliki oz. načinu družinskega življenja, ki se razlikuje od modela heteroseksualne nuklearne družine (Švab, 2001). Podobni argumenti so se v preteklosti pojavljali tudi za izvorno heteroseksualne enostarševske družine, čeprav empirični podatki (npr. Golombok, 2000) kažejo, da so lahko negativni dejavnik v otrokovem osebnostnem razvoju *odnosi v družini*, ne pa družinska *forma*⁶.

Poglejmo najprej, kakšni so empirični rezultati raziskav o lezbičnem starševstvu. Raziskave vse po vrsti kažejo, da se otroci z vidika *osebnostnega razvoja* v ničemer ne razlikujejo od drugih otrok (Golombok, 2000; Wright, 2001) in zavračajo domneve o negativnih vplivih istospolne usmerjenosti staršev na otrokov osebnostni razvoj (Stacey, Biblarz, 2001). Razlike, ki jih navajajo raziskave glede vzpostavljanja *družinskih razmerij, kvalitete odnosov in komunikacij* med starši in otroki, pa so večinoma pozitivne. Razlike se kažejo v vpletenosti matrine partnerke v vsakdanjo skrb za otroke. Ta je v lezbičnih družinah veliko večja, kot pa je vpletenost očetov v heterosek-

⁶ Argumenti proti enostarševskim družinam so bili v kontekstu razprav o krizi moderne družine sicer bolj razširjeni pred desetletji (npr. Ch. Lasch, *Heaven in the Heartless World: The Family Besieged*, 1977), ko je začelo naraščati število razvez zakonskih zvez in število enostarševskih družin (predvsem mater z otroki), ter ko so statistični in demografski kazalci že jasno zaznavali radikalne spremembe v družinski organizaciji. Kljub temu pa je ta argument še vedno opazen tudi danes, celo pri visoko referenčnih sociologih (npr. A. Giddens, *Tretja pot*, 1998).

sualnih družinah (Golombok, 2000: 58). Za otroke v lezbičnih družinah je na primer včasih lažje sprejeti materino novo partnerko, kot pa je otrokom v heteroseksualnih reorganiziranih družinah sprejeti materinega novega partnerja. Nova partnerka je pogosto dojeta kot »dodatni« starš ne pa kot nadomestek za očeta. V številnih primerih pa otroci z materino novo partnerko razvijejo celo tesnejši odnos kot z očetom (Golombok, 2000: 45). Pozitivni vplivi so vidni tudi pri otrocih oz. v njihovih *pogledih na svet*: otroci v gejevskih in lezbičnih družinah razvijejo sposobnost sprejemati in uživati v človeških razlikah, so bolj družbeno odgovorni, imajo manj predsodkov (Wright, 2001; Paechter, 2000).

Če primerjamo rezultate raziskav o otrocih, ki so v zgodnjem otroštvu odraščali v heteroseksualni družini in so v reorganizirano-lezbično družino vstopili kasneje v otroštvu, ter o otrocih, ki so v lezbičnih družinah odraščali od rojstva oz. zgodnjega otroštva, med njimi ni posebnih razlik (Golombok, 2000: 58), razen morda v tem, da se otroci iz izvorno heteroseksualnih družin poleg stigmatizacije zaradi spolne usmerjenosti staršev lahko srečujejo še z dodatno stigmatizacijo zaradi razveze staršev (Paechter, 2000: 400). Se pa razlike lahko začnejo kazati v sprejemanju materine partnerke kot enakovrednega starša v kontekstu *širše družinske mreže*. Tu lahko prvič nastopijo heteronormativni pritiski, ki jih doživlja tudi otrok. Na primer, pogosto so stari starši tisti, ki partnerke ne sprejemajo tudi kot otrokovega starša in intervjuvanke poročajo, da je prav širša sorodniška mreža tista, kjer se otroci lezbičnih družin prvič srečajo s homofobijo (Golombok, 2000: 58). Pritiski heteronormativne družbe se seveda ne omejujejo samo na družinsko oz. sorodniško okolje. Tako kot se geji in lezbijke nasploh soočajo s procesom razkritja spolne usmerjenosti, se tudi otroci gejev in lezbijk soočajo z razkritjem spolne usmerjenosti svojih staršev. Pri slednjem, recimo mu *družinskem razkritju*, gre pri otroku za »pot od tišine ali zmotne predstave o spolni usmerjenosti enega od staršev do biti odprt in celo deklarativen glede tega« (Paechter, 2000: 398).

Pritiski heteronormativne družbe glede pričakovanih spolnih vlog ter prepričanj, da je za otrokov uspešen psihološki razvoj potreben tudi oče kot model moške spolne vloge, so lahko tako močni, da vplivajo tudi na poglede o otrocih, vzgoji in starševstvu pri gejih in lezbijkah. Clarke in Kitzinger (2005) identificirata dve strategiji, ki ju lezbijke uporabljajo v soočanju z omejenimi argumenti o nujnosti prisotnosti očeta v vzgoji otroka. Prva strategija se osredotoča na dokazovanje prisotnosti moški v razširjeni družini (sorodniki), druga pa na argument, da istospolne družine ter njihovi otroci ne živijo izolirano od ostalega družbenega sveta oz. da so moški povsod prisotni v njihovem vsakdanjem življenju, da torej ne živijo s samimi ženskami. Izpostavljanje prisotnosti moških, ki nudijo vzor za prevzemanje spolne vloge v širšem okolju, je zaznala tudi slovaška raziskava o lezbičnih družinah, kjer so

matere izrazile prepričanje, da imajo njihovi otroci dovolj vzorov za prevzemanje spolne vloge v okviru družinske socialne mreže (Polaskova, 2006). Obe strategiji sta po mnenju Clarkove in Kitzingerjeve (2005) problematični, saj ne presegata okvirov tega argumenta in se ujameta v retorično in ideološko past ideje, da je heteroseksualno starševstvo merilo, s katerim sodimo ostale oblike starševstva in starševanja (prim. Stacey, Biblarz, 2001: 160).

Defenzivna pozicija in pa uporaba strategije samoregulacije reproduktivnih preferenc in pogledov na starševstvo, ki sta neposreden rezultat heteronormativnih pritiskov skozi ideologijo heteroseksualnega (in biološkega) starševstva, je opazna tudi v stališčih oz. reproduktivnih preferencah gejev in lezbijk, ki niso starši, oz. v samem procesu načrtovanja/odločanja za starševstvo. To je pokazala tudi slovenska raziskava o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk (Švab, Kuhar: 2005). Zaradi izključenosti iz heteroseksualne reproduktivne matrike, ki istospolno starševstvo definira kot nezaželeno, so geji in lezbijke neposredno izpostavljeni pritiskom heteronormativnega družbenega konteksta. Njihove želje glede otrok in starševstva so pogosto zatrite s samoregulacijo in izražene v zavračanju starševstva ter bojazni pred pritiski družbe in diskriminacijo otroka. V kontekstu govora o učinkih oz. posledicah družbene diskriminacije in vplivov na otroka je opazen tudi argument o modelih spolnih vlog. Nekateri geji in lezbijke so kot zadržek pri odločanju za starševstvo izpostavili prav težavo, kako v vzgoji otroka zagotoviti model moške in ženske spolne vloge, kot naj bi to zagotavljali heteroseksualni starši. Geji in lezbijke z bolj liberalnimi pogledi na istospolno starševstvo pa so izpostavljali argument, da strah pred predpostavljeno diskriminacijo otrok istospolnih staršev ne more biti razlog, ki bi gejem in lezbijkam preprečeval odločitev za starševstvo, saj otroci na splošno doživljajo različne oblike diskriminacije na podlagi drugih osebnih okoliščin (Švab, 2006). Kljub temu da gre tu za liberalen in defenziven pogled na istospolno starševstvo, pa je stranski učinek takšne argumentacije prav pristajanje na idejo o heteroseksualnem starševstvu kot normativu in njeno reproduciranje.

Defenzivna pozicija – prilagoditev ali transgresija starševstva?

Defenzivna pozicija pa ni prisotna le v vsakdanjem življenju gejev in lezbijk, ampak se v obliki različnih konceptualnih kategorij uporablja tudi v raziskovanju gejevskih in lezbičnih družin ter starševstva. Na njene problematične vidike v zadnjih nekaj letih opozarjajo nekatere teoretičarke in teoretiki družine (Stacey, Biblarz, 2001; Malone, Cleary, 2002). Motiv tovrstnega dokazovanja je seveda političen in v tem pogledu ne gre spregledati njegovih pozitivnih učinkov v boju za pravice gejev in lezbijk. Vendar pa je stranski učinek usmerjanja pozornosti na podobnosti gejevskega in lezbičnega starševstva s heteroseksualnim v tem, da reproducira stereotipne in tra-

dicionalne poglede na družino, starševstvo nasploh in posledično na različne oblike družinskega življenja ter starševstva, ki se odmikajo stran od heteroseksualnega modela. Stacey in Biblarz sta v analizi raziskav o lezbičnih in gejevskih družinah ugotovila, da jih večina uporablja defenzivni konceptualni okvir, v katerem pogosto podcenjujejo izsledke, ki kažejo na razlike glede otrokovih spolnih in seksualnih preferenc in vedenja (Stacey, Biblarz, 2001) in poudarjajo podobnosti med otroki, ki odraščajo v istospolnih in heteroseksualnih družinah. Po njunem mnenju bi morali izhajati iz teorije seksualnosti, ki predpostavlja, da so geji in lezbijke v osnovi različni od heteroseksualcev ter da se te razlike v pozitivnem smislu prenašajo na otroke.

Poglejmo najprej, v čem je defenzivni pristop problematičen. Raziskovanje gejevskih in lezbičnih družin počiva na izključevalni binarni delitvi na »queer« in »straight« in z raziskovalnega pogleda je seksualnost tipično izključena, s tem ko raziskovalci kot predmet raziskave vzamejo »nereproduktivne« družine s predpostavko, da so vprašanja reproduktivne seksualnosti irelevantna (Malone, Cleary, 2002) oz. poskušajo dokazati, da v tem pogledu v starševanju ni razlik glede na spolno usmerjenost. V intenci po kritiki in rušenju argumenta o materini spolni usmerjenosti, ki se na primer v sodnih postopkih pogosto uporablja kot argument proti lezbičnim materam, se utemeljevanje v prid lezbičnim materam usmeri na argument o tem, da lezbične družine, *tako kot vse druge*, zadovoljujejo potrebe otrok oz. da so lezbijke povsem običajne matere in prav tako uspešne matere kot heteroseksualne (Lewin v Malone, Cleary, 2002: 279). Tak argument pa je seveda problematičen natančno v tem, da ne ruši dominantnega diskurza o materinstvu. Druga problematična predpostavka se nanaša na nocijo »otrokovega optimalnega razvoja«, ki je bila prisotna v feministični pravni reformi. Tukaj kategoriji »mati« in »oče« popolnoma izgineta, v ospredje pa stopi koncept »starša«, s čimer se vse specifične značilnosti materinjenja izbrišejo, nadomesti pa ga simbolno pomembna retorika »spolne nevtralnosti« (Fineman v Malone, Cleary, 2002: 279). Tretjič, spregled seksualnosti se ne nanaša samo na problem izpuščanja vprašanja specifičnosti materinstva. Ker je spolnost v družini tesno povezana z reprodukcijo, je lezbična seksualnost spregledana: lezbične družine naj bi podirale »ekskluzivne reproduktivne interpretacije družine« (Weston, 1992) (lezbične družine se ne reproducirajo kot socialne strukture – od otrok, ki živijo v lezbičnih družinah, se ne pričakuje, da bodo postali geji in lezbijke ali da bodo sami ustvarjali lezbične in gejevske družine); gejevske in lezbične družine koncept družine izkoreninjajo iz biološkega esencializma, ki favorizira heteroseksualno družino. To naj bi bile najbolj daljnosežne posledice ustvarjanja istospolnih družin in nekateri menijo, da družine po izbiri pomenijo reinvenccijo družine kot pluralističnega fenomena (npr. Allen, 1997; Weeks, Donovan, Heaphy, 1999 a). Toda po drugi strani, ali bi individualne družine res lahko pomenile tudi večje strukturne spre-

membe? Nekatero avtorice so skeptične in menijo, da gre pri takšnih navdušenih interpretacijah le za obnavljanje (ameriške oz. zahodne) obsedenosti z individualnim voluntarizmom (Malone, Cleary, 2002: 280).

Vendar pa pozicija »razlike« sama po sebi teoretsko gledano ni tudi že rešitev dileme reproduciranja oz. preseganja obstoječih (tradicionalnih, konvencionalnih) oblik družinske organizacije in starševstva. Tudi pozicija razlike ima neželene izhode. Nekateri avtorji opozarjajo, da pozicija »razlike« ne promovira zgolj »liberalnega pogleda« (geji in lezbijke so pač različni) oz. pozitivnih izhodov te razlike (kot poudarjata npr. Stacey, Biblarz, 2001), ampak tudi konzervativno pozicijo razlike, ki lezbično in gejevsko starševstvo vidijo kot škodljivo in za otroka uničujoče. Če zagovorniki gejevskega in lezbičnega starševstva izpostavljajo pozitivne izhode »razlike«, npr. otroci gejevskih in lezbičnih staršev imajo manj tradicionalne poglede na spolne vloge in sami prevzemajo manj tradicionalne spolne vloge, pa nasprotniki gejevskih in lezbičnih družin s te pozicije svarijo pred domnevno negativnimi posledicami za otroka (npr. otroci bodo sami postali geji oz. lezbijke) (Hicks, 2005: 154). Hicks meni, da sta kategoriji »lezbijka« in »gej« v obeh primerih, liberalnem in konzervativnem, razumljeni kot specifičen tip osebe s specifičnimi značilnostmi, ki naj bi se prenašale na otroke. V teoriji razlike torej pride do združitve zelo raznolikih argumentov: »da so lezbijke in geji drugačni, da se te drugačnosti prenašajo na otroke ter da imajo zato ti otroci drugačne spolne in seksualne identitete v primerjavi s tistimi, ki živijo s heteroseksualnimi starši«. Po mnenju Hicksa je treba raziskovalno vprašanje obrniti v drugo smer in najprej raziskati, *kako* sodobni seksualni diskurzi dejansko ustvarjajo in vzdržujejo samo idejo »razlike«. S te pozicije postane jasno, da paradigma razlike uporablja posplošeno razumevanje spolov in seksualnosti kot »merljivih izidov«, kot nekaj, kar otrok pridobi zaradi starševskih, okoljskih in genetskih vplivov (Hicks, 2005: 154).

Poleg spornosti argumenta, da so otroci gejev in lezbijk drugačni od otrok heteroseksualcev, in empiričnih rezultatov, ki zavračajo to tezo (prim. Golombok 2000), o čemer smo že govorili, je glavna hiba pozicije razlike pravzaprav epistemološka. Ne glede na to, ali gre za konzervativno ali liberalno pozicijo razlike, namreč ta pozicija predpostavlja *razliko* brez vprašanja, *v čem* naj bi bile gejevske in lezbične družine drugačne od heteroseksualnih. Bolj kot s tem, recimo mu *izvornim* vprašanjem, kako se re-producira razlika skozi heteronormativnost družbe, se pozicija razlike ukvarja z razliko na ravni *posledic* – na ravni argumentacije o (pozitivnih oz. negativnih) izhodih življenja v določenem tipu družine glede na spolno usmerjenost staršev. Z vidika končnih učinkov se s tem znajde na isti točki kot defenzivna pozicija, do katere je kritična. S tem pa ponovno reproducira percepcija gejev in lezbijk kot »drugih«, drugačnih od predpostavljene heteroseksualne normalnosti (Hicks, 2005: 163). Tu pa smo že pri večni dilemi

med liberalno in radikalno pozicijo, ki jo poznamo že iz feminizma, z njo pa se srečujeta tudi gejevsko in lezbično gibanje ter teorija: liberalna pozicija namreč zahteva zgolj tolerantnost znotraj obstoječih (heteronormativnih struktur), kar nekateri imenujejo »virtualna enakost« (Vaid v Hicks, 2005: 164), radikalna pa strukturne družbene spremembe.⁷ Na ravni družinskega življenja, kot smo že omenili, to pomeni prilagajanje nociji o heteroseksualnem starševstvu kot merilu za vse druge oblike starševstva in starševanja, hkrati pa ustvarjanje družbenih hierarhij med različnimi družinskimi formami. V tem pogledu je zahteva po »bolj pluralističnem pristopu k družinski raznolikosti« (Stacey, Biblarz, 2001: 164) nujna, a se je treba zavedati, v kakšnem družbenem kontekstu obstaja.

Sklep

Vrnimo se tja, kjer se zgodbe o istospolnih družinah pravzaprav začnejo – v vsakdanje življenje. Na ravni teoretskih razprav še prav gotovo dolgo ne bo soglasja, ali gejevsko in lezbično starševstvo pomeni fenomen, ki se preprosto prilagaja heteroseksualnim normam, ali pa gre za radikalne spremembe družinskega življenja. Morda gre preprosto za napačno postavljeno vprašanje. Težava takšnega merjenja je seveda že v tem, da tudi »heteroseksualno« starševstvo ni monolitno. Čemu naj bi se gejevske in lezbične družine pravzaprav prilagajale? Drugič, tudi gejevsko in lezbično starševstvo ni nekaj, kar bi brez težav jasno identificirali in definirali. Obstajajo torej raznolika izkustva starševstva, ki so opredeljena še z vrsto drugih, družbenih in subjektivnih dejavnikov in ne le spolno usmerjenostjo. Tudi sami geji in lezbijke izražajo nejasnosti glede svoje starševske identitete, kar lepo pokaže izjava gejevskega očeta iz dokumentarnega filma o gejevskih starših v ZDA, »Daddy and Papa«: »Ko sva si (partner in jaz, op. A. Š.) z drugimi očeti izmenjevala zgodbe o vsakodnevni skrbi za otroke, sem se zamislil: 'Ali morda oponašamo heteroseksualce, da bi dokazali, da smo tudi mi lahko dobri starši, ali pa je tako pač življenje staršev – gejev ali heteroseksualcev, ki poskušajo narediti najboljše za svoje otroke'.« (Simons, 2002).

Ne glede na našete nasprotujoče si ocene argumente je dejstvo, da v vsakdanjem življenju lezbični in gejevski pari, starši, družine dejansko oblikujejo nove narativne oblike oziroma zgodbe (Plummer, 1995), ki pomembno preoblikujejo naše dožemanje partnerskega in družinskega življenja.

⁷ Podobna dilema se ustvarja tudi okoli institucije poroke. Mnenja o prednostih pravne ureditve istospolnih partnerstev oziroma poroki so med geji in lezbijkami ter tudi med družboslovci, ki se ukvarjajo s študijami spolov ter študijami *queer*, različna. Zagovorniki homoseksualnih porok so svojo argumentacijo zasnovali v okviru diskurza človekovih pravic in zagotavljanja enakopravnosti, nasprotniki pa najpogosteje izhajajo iz feministične kritike moderne družine in instituta poroke kot zatiralske družbene institucije, ki bi jo geji in lezbijke zaradi heteroseksističnih zgodovinskih temeljev pravzaprav morali obsojati, ne pa, da se poskušajo vanjo integrirati (Švab, Kuhar, 2005).

»Lezbijke in geji ustvarjajo sofisticirane socialne oblike, ki jih imenujemo 'družine po izbiri', s tistim občutkom pripadnosti, varnosti in kontinuitete skozi čas, ki so bile tradicionalno povezane z ortodoksno družino, ki pa so vendarle globoko ukoreninjene v specifični zgodovinski izkušnji« (Weeks, Donovan, Heaphy, 1999 a: 83).

In na koncu kot dokaz subverzivnega spreminjanja moderne družine še nekaj besed o gejevskih očetih oz. starših, ki niso bili predmet analize na tem mestu, a v praksi izvajajo tiho revolucijo očetovstva in starševstva, morda s še bolj daljnosežnimi posledicami za sodobno percepcijo družinskega življenja. Če lezbične matere na novo ustvarjajo očetovstvo in s tem določajo tudi nove oblike starševanja, so gejevski očetje naredili še korak naprej. Poleg tega da skupaj z lezbijkami re-kreirajo očetovstvo na osi spolne usmerjenosti, podirajo tudi konstitutivno vlogo moderne družine – materinstvo. Gejevske družine strukturno premeščajo družino na osi spolne obeleženosti družinskih vlog, ki je tradicionalno povezovala materinstvo z žensko in ženskostjo. S tem so zamajale moderno družinsko institucijo v njenih najbolj ontoloških temeljih.

LITERATURA

Allen, Katherine R. (1997): *Lesbian and Gay Families*. V Terry Arendell (ur.), *Contemporary Parenting, Challenges and Issues*. 196–219. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.

Clarke, Victoria, Kitzinger, Celia (2005): »We're not Living on Planet Lesbian': Constructions of Male Role Models in Debates About Lesbian Families. *Sexualities* Vol 8(2): 137–152.

Donovan, Chaterine (2000): »Who Needs a Father? Negotiating Biological Fatherhood in British lesbian Families Using Self-Insemination«. *Sexualities* Vol 3(2): 149–164.

Dunne, Gillian A. (1999): »A Passion for »Sameness'?: Sexuality and Gender Accountability«. V Elizabeth B. Silva in Carol Smart (ur.): *The New Family?* 83–99. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

Dunne, Gillian A. (2000): Opting into motherhood. Lesbian Blurring the Boundaries and Transforming the Meaning of parenthood and Kinship. *Gender & Society*, Vol. 14, No. 1: 11–35.

Golombok, Susan (2002): *Parenting. What really counts?*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Hicks, Stephen (2005): Is Gay Parenting Bad for Kids? Responding to the »Very idea of Difference' in Research on Lesbian and Gay Parents. *Sexualities* Vol. 8(2): 153–168.

Hobson, Barbara (ur.) (2002): *Making Men into Fathers: men, masculinities and the Social Politics of Fatherhood*. Cambridge: Cambridge University press.

Malone, Kareen, Cleary, Rose (2002): (De)Sexing the Family. Theorizing the social sciences of lesbian families. *Feminist Theory*, Vol. 3, No. 3: 271–293.

Morgan, David (1999): »Risk and Family Practices: Accounting for Change and Fluidity in Family Life«. V Elizabeth b. Silva in Carol Smart (ur.): *The New Family?* 13–30. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

Paetcher, Carrie (2000): Growing Up with a lesbian Mother: A Theoretically-based Analysis of Personal Experience. *Sexualities* Vol 3(4): 395–408.

Plummer, Ken (1995): *Telling Sexual Sotires: Power, Change and Social World*. London, New York: Routledge.

Polaskova, Eva (2006). »The Czech Lesbian Family Study: Investigating Family Practices«. V Roman Kuhar in Judit Takács (ur.): *Beyond the Pink Curtain. Everyday Life of LGBT in Eastern Europe*. V tisku. Ljubljana: Peace Institute.

Ryan-Flood, Roisin (2005): Contested Heteronormativities: Discourses of Fatherhood among Lesbian Parents in Sweden and Ireland. *Sexualities* Vol 8(2): 189–204.

Simons, Johnny (2002): *Daddy and Papa*. Dokumentarni film. Itvs – Independent Television Service.

Stacey, Judith (1996): *In the Name of the Family: Rethinking Family Values in the Postmodern Age*. Boston: Beacon Press.

Stacey, Judith (2006): Gay Parenthood and the Decline of Paternity as We Knew It. *Sexualities* Vol 9(1): 27–55.

Stacey, Judith, Biblarz, Timothy, J. (2001): (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter?. *American Sociological Review* Vol. 66(2): 159–183.

Stacey, Judith, Davenport, Elizabeth (2002) »Queer Families Quack Back« V Diane Richardson in Steven Seidman (ur.): *Handbook of Lesbian and Gay Studies*. 355–374. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

Švab, Alenka (2001): *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Švab, Alenka (2006): »Do They Have a Choice? Reproductive Preferences among Lesbians and Gays in Slovenia«. V Roman Kuhar in Judit Takács (ur.): *Beyond the Pink Curtain. Everyday Life of LGBT in Eastern Europe*. V tisku. Ljubljana: Peace Institute.

Švab, Alenka, Kuhar, Roman (2005): Neznosno udobje zasebnosti. Vsakdanje življenje gejev in lezbijk. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Weeks, Jeffrey, Donovan, Catherine in Brian Heaphy (1999a): »Everyday Experiments: Narratives of non-heterosexual relationships«. V Elizabeth B. Silva in Carol Smart (ur.): *The New Family?* 83–99. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

Weeks, Jeffrey, Brian Heaphy in Donovan, Catherine (1999b): »Families of Choice: Autonomy and Mutuality in Non-heterosexual Relationships«. V Susan McRae (ur.): *Changing Britain. Families and Households in the 1990s*. 297–316. Oxford, New York: Oxford University Press.

Weston, Cath (1992): The Politics of Gay Families. V Barrie Thorne in Marilyn

Yalom (ur.): *Rethinking the Family: Some Feminist Questions*. 119–139. Boston: Northern University Press.

Wright, Janet (2001): »Aside from One Little, Tiny Detail, We Are So Incredibly Normal«: Perspectives of Children in Lesbian Step Families. V Mary Bernstein in Renate Reimann (ur.), *Queer Families, Queer Politics*. 272–290. New York: Columbia University Press.